

„ДОПЪЛНЕНИЯ“ КЪМ „ОТКЪСИ ОТ ДНЕВНИК“ НА КИРИЛ ХРИСТОВ
(Какво още е оставил поетът като спомени за събратята си по перо в том първи на дневник „Време и съвременници“)

ИВАН П. ЦАНОВ

ПРЕЗ 1967 ГОДИНА В ПЕТ ТОМА (петият том има две части) излизат подбрани произведения от литературното наследство на един от нашите най-ярки творци — поетът Кирил Христов. В т. V, ч. I — (Кирил Христов, съчинения в пет тома, БП, С., 1967 г., подбор и редакция Светла Гюрова, Тихомир Тихов) — са включени „Откъси от дневник в единадесет тома „Време и съвременници“. Обръщам специално внимание върху определеното „Откъси“. То подсказва, че не всичко от мемоарните дневници на поета е намерило място в цитираното издание. Това е предизвикателството, което е повод да се върна към архивните оригинали в литературния фонд от наследството на Кирил Христов, за да потърся отговор на въпросите, какво е останало извън „Откъсите“, които са били обнародвани преди повече от две десетилетия и защо е останало извън тях?

Да се отговори на тези два въпроса, които макар и не единствени е доста трудно, защото изисква безпристрастност. В същото време отговорът, който се налага сам, носи в себе си дискусийна искра. А тя от своя страна крие опасността от остри литературно-изследователски спорове, главното в които ще бъде според мен разкритието на истинския морален облик за литературните нрави през първите десетилетия на нашия век. Подобни чисто интелектуални съображения настояват да бъде поет рискът да се предизвикат литературните историци и изследователи именно с въпросите „Допълнения“, които и до днес, близо седемдесет години, след като са написани и четиридесет и пет години след смъртта на техния автор, спокойно пролежават в архивните хранилища.

В бележките към т. V, ч. I е написано: „В историята на нашата литература дневникът на Кирил Христов е един изключителен документ.“ Тази оценка, която подкрепям, изразява съвсем точно значението на Кирилхристовите мемоари независимо от филипиките, които се сипят по-нататък в същия предговор, а и винаги са се сипели — както върху този документ за литературните нрави, така и върху самия поет.

Далеч съм от мисълта, че се налага да подлагам на подробен анализ както обнародваната част от дневника, така и отношението на отделни литературни специалисти — от разни години и поколения. Не бива да се забравя, че както литературните разбирания, така и личните вкусове, качества и изисквания са били от решаващо значение за подбирането на „ОТКЪСИ“ от дневника на поета при въпросното издание. Това е така, защото в нашата литературна критика дълги години вече съществуват напълно авторитарни оценки за поети и белетристи от първите години и десетилетия на века. И тези оценки са станали меродавни изобщо за литературното ни възпитание и мнение.

Дневникът, или по-скоро онези свои впечатления, факти и събития, които Кирил Христов е ограничил в рамките на отделните томове — единадесет на брой — наистина влизат в остро противоречие с подобни авторитарни, явно цензурирани и подложени на диференциален подбор. Този факт предизвиква настоятелно към преосмисляне оценъчните литературни позиции на литературните историци и изследователи, както и изисква нов подход към творческото наследство на редица известни имена в българската литература. Нека не се заблуждаваме, в редица пунктове възраженията на Кирил Христов срещу литературните нрави, обичаи и морала на неговите съвременници в основата си са справедливи, колкото и да е нелицеприятно това за литературната ни история като цяло.

Както приживе, така и десетилетия вече след неговата смърт, Кирил Христов е считан едва ли не за единствения „литературен кресло“, дошният пример, който се кара и спори непочтено едва ли не с всички — приятели и врагове; автор без определено място в писателските кръгове; маниак и грандоман — и какво ли не още. Но... дневникът „Време и съвременници“ е един безспорен автентичен документ, неповторен до днес в нашето литературно наследство. Ето защо трябва да подирим онзи нов път към него, да го видим безпристрастно. Още повече, че колкото и да е неприятно на една част от литературните изследователи, никой не се е наел да оспори и опровергае казаното от автора, а предпочитат се цялото да бъде разкрито на „ОТКЪСИ“. И по този начин да се постигне целта — тъкмата на литературната епоха да бъде прекроена, а оценката за нея — манипулирана.

Нямам представа какви са били мотивите и съображенията, движили съставителите на т. V, ч. I, но в основата си опасенията им от евентуално преобръщане на литературните представи у поколенията за някои наши творци, като Иван Вазов, Константин Величков, П. К. Яворов, П. П. Славейков, Д-р К. Кръстев, С. Бобчев и други от тяхното поколение са неоснователни. Примерите, с които мога да подкрепя горното си твърдение, са много. Ще се огранича само с един-два.

В бележките към втория том от дневника „Време и съвременници“ в т. V, ч. I на цитираното издание, с. 800, съставителите прещеняват, че една поредица от „Литературни бележки“, която влиза в хронологията на ръкописа и която е публикувана някога на страниците на в. „Ден“ (бр. 659 от 1905 г. и бр. 726 от 1906 г.) поради „твърде интимното естество на някои намеци в тях“, я изваждат от текста в изданието. При това уточняват, че „не се касае за текст, свързан със съдбоносни за автора преживявания“. В същото време само след една страница, т. е. от с. 802 до с. 811, съставителите публикуват пълния текст на напълнователната рецензия на Стефан Минчев за поета, отпечатана в сп. „Общо дело“, (бр. 1, г. II, 1901 г., с. 7—10) и послужила като повод за всички кавги и скандали между Кирил Христов и писателския кръг около авторитетното списание „Мисъл“.

Подобни примери бих могъл да дам няколко десетки. Те говорят за субективна селекция на „откъси“-те. След извършената изключително трудоемка работа върху проучването на ръкописа и „наставянето“ на „допълнения“-та към „откъси“-те стигнах до ясното впечатление, че всичко, нелицеприятно в каквато и да е степен за известни наши писатели, срещу които е водил своите литературни пунически войни поетът Кирил Христов в своя дневник „Време и съвременници“, е било съзнателно туширано, а особено силните, разобличителните събития и факти са били извадени от текста на ръкописите, подготвени от него за публикуване. И обратно, когато К. Христов говори откровенно за своите грехове, слабости и прегрешения, всичко, без изключения е напечатано.

А ето и още едно съображение на съставителите: „Смятаме, че по-малък интерес за читателя представляват и следните литературни бележки на Кирил Христов...“ (с. 800). Лично аз не мога да приема тази оценка за напълно безпристрастна. Не сме ние — единци или група литературни изследователи, историци и критици — които имаме безспорното право да поставяме категорични оценки в името, и от името, на читателите и времето. Не е ли въпросната редакторска пристрастност едно удобно прикритие за опасенията, за страха им по-скоро, че ще станат известни нелицеприятни факти от писателските дуели през първите две десетилетия на нашия век? Кой се страхува от поднасянето на текста в неговата автентична цялост? Широка читателска аудитория, която има слабост и предпочитания към подобен род литература, ще прочете като любопитно четиво въпросните страници. Специалните, лишени от възможността да работят върху историята на литературните ни нрави от началото на века, черпейки информация от „Време и съвременници“, имат два пътя: или да работят върху архивния оригинал, или пък след доста изгубено време да извлекат от литературните вестници и списания онези писания, които „благородно“ са били спестени в изданието. В случая самото издание става наполовина безпредметно от изследователска гледна точка.

Друго. Всичко това, което съставителите са сметнали за „интимно“ следователно за излишно, е било публикувано още приживе и на поета, и на неговите противници. Другата страна е могла не само да го прочете, но и да отговори. Един пример.

През 1902 г. Кирил Христов се скарва с Пенчо Славейков. На 8 май 1903 г. той му пише писмо: „Пенчо, Подавам ти ръка за помирение, и те моля да не отдръпваш своята.“ Пенчо Славейков обаче не приема да се помири с К. Христов.

Две години по-късно, през 1905-та, Кирил Христов написва статията „Литературна клептомания“, поместена в бр. 461 и 462 от същата година на в. „Ден“, в която обвинява „Пенчо Славейков, че е превел поемата „Фрина“, че неин автор е някакъв руски поет от началото на XIX век, и че незаконно я пред-

ства за свое произведение. Разяснението на Пенчо Славейков е събрано в едно изречение: „Всичко, що г. Христов казва в тоя подлистник за моето стихотворение „Фрина“, би имало някакъв смисъл, ако сам аз отколе не бях посочил (в книгата си „Епически песни“, 1896 г.), че това мое стихотворение е на чужда тема. Париж, 25. IV. 1905 г.“ Случаят изисква подробен анализ и проучване. Но съвременният изследовател е лишен от тази възможност. Въпросната статия, която К. Христов е включил във втори том на „Време и съвременници, е извън „Откъси“-те. В същото време в т. V, ч. I са публикувани всички страници от дневника, в които Кирил Христов говори за отправените му обвинения от литературния кръг около сп. „Мисъл“ срещу неговата пиеса „Стъпнотворение“. Вещност той също е обвиняван в плагиатство.

Съгласен съм, че в някои моменти полемиката, която К. Христов води в своите дневници или със своите статии, е достигнала до горната граница на благоприличието. Но тя никога не е била преминала. Ако се водят литературни битки и дуели естествено е, че ще има не само „ранени“, но ще има и победени и победители. Това — за участниците. За нас, наследниците, остават фактите, които не трябва да разместваем или селектираме, а да анализираме. И ето не само откъм „удобните“, но и откъм „неудобните“ им страни и резултати.

В своите бележки съставителите на цитирания том се опасяват, че има „риск в издаване интимните спомени на един съвременник“. Категоричен съм, че включването на спомените от „Време и съвременници“ към категорията „интимни“, която вече няколко пъти повтарям, е неточно, дори пресилено. Интимни до известна степен са спомените на Кирил Христов в непубликувания му дневник „Капки отрова“, но не и тези във „Време и съвременници“. Литературната полемика, която той е водил открито и безстрашно, не е нито интимна, нито двусмислена, а и няма до днес аналог. Тя е чисто литературна дискусия, която, в интерес на истината, трябва да признаем, още по онова време получава тенденциозна украска. Кирил Христов е натура честна и принципа. Той има ясни представи за това как трябва да изглежда поезията в нейния автентичен вид и какъв да бъде нейният характер. Нека не забравяме, че той в литературните борби и скандали е пледирал да останат за бъдещето самообитни, оригинални и талантливи произведения. За тези негови претенции, които в крайна сметка се оказват от голямо значение за по-нататъшното развитие на българската поезия, като че ли забравят, и не могат да ги оценят правилно някои днешни изследователи.

Да преминем в отсрещната страна. Вярно е, че по отношение негативното си мнение за някои личности и техните постъпки, като например бележките за Константин Величков като министър на просвещението или пък като преводач на Дантевия „Ад“ — той е дълбоко субективен, но и справедлив. Те могат да бъдат приети и за обидни, и като лично отмянение, но и като принципа вярност към истината. В крайна сметка, това е лично негово — на Кирил Христов — мнение. И никой от нас няма право на посегателство върху него. Внимателното, талантливото око на по-сетнешния литературен изследовател ще отсее явните и пресилено несправедливи пристрастия, когато се заеме със задачата да гради както образа на поета Кирил Христов, така и този на личностите, живели по негово време, за които той пише в своите дневници.

Ето защо смятам, че е дошло време да се видят „Допълнения“-та към „Откъси от дневник“. Това мое убеждение се споделя и от други литературни изследователи и критици. Ще припомня отново, че още през 1903—1905 година Кирил Христов започва да пише своите мемоарни записки във „Време и съвременници“. Надявам се, че изминалите 80 и повече години са достатъчен период за давност за един литературни мемоари. Един период, пределно дълъг, за да бъдат изживяни някои предрасъдъци относно подобен род литературни паметници. Още повече, че от кончината на техния автор е изминал почти половин век — време, също достатъчно, за да разберем и приемем, че неговите мемоари са ни крайно необходими в техния пълен, цялостен вид, че в тази си изчерпателност те вече не крият никакви заплахи — нито за личности, нито за литературни произведения, нито за нашата литература. И в същото време те са ни необходими, защото ще ни помогнат да разгадаем, оценим и осмислим особено важните десетилетия от началото на века, безспорно гравини за нашето днешно национално литературно наследство.

Архивното наследство на Кирил Христов като цяло е запазено. Но е разпиляно на десетина места: в Централния държавен исторически архив (ЦДИА), в Научния архив на Българската академия на науките (НА на БАН), в архива на Пражката Национална библиотека, в други държавни и десетки частни архивни сбирки. Нека ми бъде позволено да изкажа едно лично мнение. Кирил Христов е имал освен всички други качества на литературен творец и чувството за значението на литературния документ —

бележки, оригинални творби, писма и т. н. — за бъдещето, затова и е запазил изключително многобройни документи от процеса на своя творчески живот.

Конкретният мемоарен документ, който е обект на изследователската ми дейност, а именно единадесетте части от дневника „Време и съвременници“ се съхраняват в ЦДИА, фонд 131, опис 1, арх. ед. от 1 до 4 и опис 2, арх. ед. от 1 до 8. Тук обаче са обработените и преписани копия от оригинала на дневника. Самият оригинал по всяка вероятност е останал в Прага, където през годините на своето изгнаничество го е обработвал поетът.

Всичките единадесет тома на дневника са преснети на микрофилм. Това обстоятелство затруднява работата с тях. На много места има празни редове или части от изречения. Понякога липсват по половин, а дори и цели страници. Това е така, защото Кирил Христов е имал навикът да попълва някои заглавия на произведения на немски език с молви и върху микрофилмите те не личат. Обстоятелството, че оригиналите са изоставени, а със себе си К. Христов е донесъл готови за печат текстове навекда на мисълта, че още през периода 1922—1938 г. той е имал ясна позиция за тяхното съдържание и значение. В една бележка към друга архивна единица (ф. 131, оп. 1, а. е. 79) той е оставил план за свои събрани съчинения, в който е определил от т. 20 до т. 31 място за единадесетте тома от дневника си. Всеки един от тези томове има обем от 130 до 200 машинописни страници, като всяка една страница има средно по 30—35 реда, а отделните редове са от 40 до 60 знака.

Дневникът има кратичък предговор от двадесет и един реда. Предполагам, че тези редове са написани, след като дневникът е придобил завършен вид и е бил поставен в чекмеджето на писателя в очакване на публикуването му. Изкушавам се и ще цитирам тук този текст:

„ПРЕДГОВОР“

Първото поколение читатели на тази книга навярно ще намери, че аз твърде много „псувам“. Но на онаия, които в бъдеще ще правят равносметка на нашето време, струва ми се, ще се види, че съм бил много и много въздържан; че този дневник съдържа сведения за съвсем незначителна част от терзанията, които са ми причинявани от онези, за чието благо през цял живот съм се трудил; че аз случайно и бегло набелязвам само някои от мъките, които съм пренесъл; че книгата ми въпреки своите значителни размери е един фрагмент.

Друго. Тука се споменуват стотини имена на незначителни и дори нищожни хора, които още утре ще бъдат забравени и ще изглеждат като че съвсем не са съществували. Това последното не значи, че аз не е трябвало да им правя чест, да се занимавам с тях. Те в мое време представляваха могъщата организираност на отрицателните сили в страната; в техни ръце бяха разнообразните власти на живота — и аз чувствавам, че ми се налага граждански дълг да заклеймя тия негодници в очите на техните синове и внуци.

К. Х

София,

15 ноември 1921 г.“

Защо го правя?

На първо място, защото той се явява мотивирана психологическа връзка между „откъси“-те и сегашната възможност да бъдат завършени с „допълнения“.

Защото той ни предупреждава за едно бъдещо неблагоприятно отношение към съдържанието на дневника.

И защото изисква от нас справедливост не само към постъпките на Кирил Христов спрямо неговите съвременници, но и в същата степен справедливост и на постъпките на съвременниците му към него самия.

Убеден съм, че Кирил Христов е имал съвсем ясна представа какъв взривоопасен литературен документ остава за поколенията, описвайки своето време.

И на последно място, защото този предговор подсеща, че освен като „откъси“, дневникът има изключителна документална стойност, която трябва да бъде почувствувана от повече читатели и специалисти като цяло.

Том първи от „Време и съвременници“ е най-ранният мемоарен труд на Кирил Христов. По съдържание представлява едно почти завършено автобиографично произведение. Голяма част от него е публикувана в различни вестници и списания през периода 1903—1908 г., а друга, преработена, е залегнала като

основа в автобиографичната му книга „Затрупана София“. Отделни глави от тази книга в началото на 40-те години са намерили място върху страниците на столичното списание „Сердика“ (дн. сп. „София“). Освен това както началните петнадесет листа, така и други епизоди от дневника, са преработени и включени в друг негов автобиографичен роман — „Ад в рая“, който също не е публикуван изцяло. Други епизоди от този първи том са намерили място в т. IV на избраните съчинения.

Това, което не е било преработено или пък по-малко използвано от поета след въпросната 1921 г. и в началото на 40-те години, е намерило място в „откъси“-те.

Съставителите дават подробна и точна справка към бележките в изданието за предишните публикации. В същото време те твърдят, че в т. V, ч. I са публикувани всички неизвестни до сега „ОТКЪСИ“. От общо 135 машинописни страници, които съставляват том първи от „Време и съвременници“, не са публикувани и досега около тридесет. Нещо повече. Съставителите са си позволили да вмъкнат в текста откъси от дневника „Ад в рая“: „Първо печатно стихотворение“, „Напуснал гимназия“, „Триест“, „Сбъркани планове“ и „Брюксел“. Верно е, че е отбелязано откъде са взети тези озаглавени откъси. Но те разкъсват тъканта на мемоарното повествование в том първи и служат повече като информационни акценти, отколкото като допълване на биографията на поета, каквато цел навярно са имали съставителите.

Първите петнадесет страници от ръкописа не са публикувани в т. V, ч. I. Обнародвани са още през 1927 г. в сп. „Българска мисъл“, кн. 3; включени са като увод в автобиографичната му книга „Ад в рая“, използвани са почти дословно от Кръстю Кулумджиев в биографичната му книга, посветена на Кирил Христов — „Певец на своя живот“. Но и в трите варианта има известни различия от оригинала. Съставителите вместо да ги поставят на тяхното естествено място в началото на първия том от дневника в т. V, ч. I са ги „преместили“ без всякакви обяснения и мотивировка в т. IV, с. 233—250. Смятам, че точно там не им е мястото. При едно следващо издание би трябвало да заемат своето място в том първи, за да въвеждат специалистите и читателите към психографията на Кирил Христов и целия дневник.

Същото е сторено и със спомена за учителстването на Кирил Христов в Шумен. За това време от своя живот той разказва от с. 107 до с. 116 в том първи на „Време и съвременници“. Същият текст, без нито една буква изменение, е поместен като отделен текст също в т. IV на съчиненията му, с. 258—265. И още! Същият спомен под заглавие „Един идеален учителски съвет“ е бил публикуван още през 1903 г., в сп. „Учител“, г. X, кн. 9, с. 702—706.

Друго. От с. 25 до с. 41 в т. V, ч. I, е публикуван споменът на поета за преживяванията му в Белградския затвор. В същия вид те са били отпечатани още през 1915 г. в сп. „Отечество“, кн. 12—15.

Защо давам горните примери!

Поводът е следният. Съставителите мотивират отпадането на различни страници от дневника в изданието с липса на място. Но в случая, както ще се види и по-долу, отпадналите страници от оригинала не са били публикувани нито приживе на поета от самия него, нито след това. Вместо тези неизвестни факти да бъдат обнародвани място намират неколкократно публикувани части от първия том на „Време и съвременници“.

Намесата на съставителите в композиционния строеж на спомените в том първи довежда до объркване в хронологичността. Вместо въпросните публикувани и непубликувани части да бъдат разхвърляни в различни томовете, да бъдат смесвани с бележките в края на томове, да бъдат разкъсвани от взети „на заем“ откъси от други мемоарни книги на поета, би било най-удачно томове от дневника да бъдат публикувани в своята хронологична цялост. По този начин само може да бъде доловена и опозната действителната атмосфера в ранните години от живота на Кирил Христов и неговите съвременници.

В същото време, за някои от текстовете, които предлагам тук като „допълнения“, съставителите отбелязват, че са били преработени и включени в други произведения на К. Христов. Има обаче една особеност, която оправдава моята позиция — те да бъдат публикувани тук. Тя е, че страниците, в които поетът разказва епизоди от своя живот, и които е включил в „Затрупана София“, в сравнение с тези, които съставителите са преценили, че не бива да се печатат в т. V, ч. I, за да избегнат повторения, не издържат на този аргумент. Наистина К. Христов разказва за своя учител Стоян Михайловски едни и същи моменти. Но в „Затрупана София“ подробностите и атмосферата са описани по един начин, а в том първи на „Време и съвременници“ — по съвсем друг. Подробностите в оценките на събитията и личността, както и самооценките се различават и именно в това е вътрешният творчески конфликт на поета, в който той търси истината. Различията показват, че са писани в различно време, носят отличаващи ги един от друг мемоарно-литературни черти. И затова всеки един от тях е интересен сам за себе си и заслужава да бъде публикуван.

Тези и редица още други съображения ме подтикват да предложа по възможност най-интересните части от оригиналния текст, които по различни съображения не са били напечатани. Предлагам обаче и онези части от дневника, които в силно преработен, в много случаи съкратен, вариант са намерили място в други произведения на Кирил Христов, или пък са били отпечатани като самостоятелни епизоди.

Няколко необходими обяснения. Местата в публикувания текст, в който трябва да бъдат вмъкнати непубликуваните и малко известни до сега редове и страници от оригинала, ще бъдат отбелязани в бележките ми по следния начин: цитира се част от последното изречение преди съкратения текст, като се посочва редът и страницата от т. V, ч. I; след това в скоби са указани номерът на листа и редът от оригинала на първи том от „Време и съвременници“ — както на началото, така и на края на съответното „допълнение“; в края е поставена първата част от първото изречение в текста, който следва след пропуснатото, като отново са посочени страницата и редът в т. V, ч. I. По този начин е възстановено точно мястото на вмъквания текст.

Пример:

1. (. . . , че аз двам удръжах сълзите си. — т. V, ч. I, с. 16, р. 34) — (л. 21, р. 29 — л. 23, р. 3) — (През есента на 1892 г. аз написах. . . — т. V, ч. I, с. 17, р. 1)

В първите и третите скоби са посочени горната и долната граница в съчиненията, между които се вмъква предлаганият от мен текст. Там, където има поставена звездичка означава, че следва нова глава от дневника. По начало Кирил Христов във „Време и съвременници“ не е наменувал отделните епизоди. /В случаите, където има поставени заглавия, то е защото текстовете са взети от друго място и по преценка на съставителите са вмъкнати в основния текст./ Всички технически бележки са съобразени с граматическата структура на оригиналния текст. *Като увод към „допълненията“ нека ми бъде позволено да припомням мнението на двама изтъкнати наши литературни критици и изследователи. Стефан Попवासиев, дългогодишен приятел на поета, пише в своето спомен: „Сега вече поетическото му дело се преценява спокойно и без пристрастие, като се забравят лутаниците му и се отстранят неустойчивите му становища и отношения.“ А К. Кулумджиев в биографичната си книга за поета споделя: „Той имаше откритата душа, не знаеше коварните пътища на лицемерието, прикритието, завоалирането на амбициите и стремежите. Нашите предимства пред него се състоят само в нашия такт и прикритост. Защото детската яснота и откровеност на неговото сърце ни ѝ чужда. Той откровенно заявяваше за правата си, не прикриваше стремежите си, той водеше своята борба героично, честно, рицарски. Нека му признаем това и нека му дадем нашата човешка прошка.“ Нека ми бъде простено натрапеното лично мнение, но аз отричам Йезуитските съвети на първия и приемам с открито сърце предложението на втория.*

Наистина Кирил Христов има нужда от човешкото ни разбиране и прошка. Ще можем да му ги дадем, ако го разберем. А ще го разберем, прочитайки пълния текст на неговия дневник „Време и съвременници“!

1.

Въпреки щастливия край на този остър конфликт в къщи, небрежното отношение към уроците и по-нататък, както и все по-бурното увлечение в социалистическата литература, руска и българска, бе причина за редица неприятности с вуйча ми. Положението ми, благодарение на рано развилия се у мене горд характер, в свързка с ясно съзнаване своите превъзходства, ставаше невъзможно. За щастие по това време се бе върнал от Германия другият ми вуйчо, Стефан Киров, и се бе установил в София като секретар на Статистическото бюро. Той писа на по-големия си брат, да ме пусне да посетя Пловдивското изложение на 1892 година; от там аз отидох в София да се видя със своя тъй обичан и почитан по-малък вуйчо и останах при него да довърша гимназия в столицата.

Още от първите дни, особено след като той в мое отсъствие от къщи намира и прочита една тетрадка с мои стихотворения, животът ми тръгна тъй добре, че не можеше да се желае нищо повече. Аз имах великолепно наредена стая, дори с мека мебел, можех да чета каквото искам; можех да ходя където пожелава. Киров се постава спрямо мене като спрямо приятел. Ние дори четехме наедно вечер и по празници, пък и преведохме „Виновен“ от Рихард Фос и „Строител Слънцец“ от Ибсена. Собствено той ми диктуваше от немски, а аз преправях някои фрази повече в духа на българския език. Четеше ми и свои непечатани преводи, цели поеми от Байрона, „Уриел Акоста“ от Гупцов, „Песен за Хайявата“ от Лонгфело и др. Той бе писал и печатал доста работи, а имаше в чекмеджето си много повече, грамада тетради, дори цели оригинални романи в стихове. Нему бе драго, че и аз съм предаден на изишната

литература. След като бе прочел пръв път мои стихотворения и аз се връщам в къщи, той, светнал от радост, ме бе посрещнал с тия думи: „Ти ме надмина, бе!“¹

2.

Киров пръв ме запозна с Байрона по свои, както вече споменах, непечатни преводи на редица поеми на великия английски поет, направени от оригинала. Байрон така ме увлече, че аз, след като го прочетох в руски превод, преведох още в края на 1892 г. и в началото на 1893 г. драматическата поема „Манфред“.

На Кирова дължа и излекуването си от социалистическия бяс, който неминуемо би внесъл едно-странчивост в развитието ми тъкмо в най-важната възраст на формиране. Ако той не ме преследваше да не чета червени брошурки, сигурно аз бих ги чел с по-голяма страст и вярвал им бих по-слепо. Как съобразявах аз, що трябва и що не трябва да чета с мненията на социалистически авторитети, може да покаже тоя пикантен пример. Ботев някъде нарекъл Гьоте „високопарен егоист“. А, така ли? И аз до V клас в гимназията не само не приемах да прочета нещо от тоя гениален поет, но и гледах със съжаление всеки, който ми разправяше с възторг за него. Киров се отнасяше към това ми маниакално състояние с някаква добродушна насмешливост, която страшно обиждаше. Аз дирех час по час да го предизвикам, като намеря случай да противопоставя моите абсолютни кумири на неговите велики буржоазни „човечета“. Еднаж при една гореща препирня изгървах тая наивна фраза:

— Та какво е твоя професор Вундт, или любимият ти Лайбниц в сравнение с Карл Маркс? Аз бих желал да ми назовеш вобщо един мъдрец, който би могъл да се противопостави на тоя великан.

Киров се засмя тъй добродушно и ми каза, че имало не един, а стотина много и много по-велики и по-дълбоки хора от моя Карл Маркс.

Аз скочих в ужас и избягах в стаята си. И плаках през цялата нощ.

Тоя добродушно-покровителствен смях на Кирова, който още чувам в ушите си, бе точка на тръгане към осъществяване. Аз бурно се хвърлих на работа, да проверя прав ли е Киров: у мене се откриха нови интереси, погледът стана способен да вижда по хоризонта. Първият поет, о който се улових, бе Гьоте. Фауст (руският превод на Холдковски) ме зашемети, потресе. Прочетох го няколко пъти. И Ботев ми се виде тъй мъничък, тъй нищожен.

Така почна моето същинско развитие. Обаче тоя процес на освобождаване от едностранчивостта на социализма не бе светкавичен. Аз останах някак по инерция умерен социалист до последния клас на гимназията, продължавайки да следя и социалистическата литература и дори да сътруднича на някои от изданията им. И излекуването ми бе тъй пълно именно защото не се дължеше на един лекомислен каприс, а бе придружен от дълбоки и бавни страдания. За човек, който носи възможностите на едно хармонично и всестранно развитие, чудото не се извършва в едно мигновение. Във всеки случай щом моят поглед видя еднъж, що е хоризонт, капачите на яхнаджийски кон станаха непоносими.

В самото начало на преместването ми в Софийската гимназия аз се залових да изуча колко е възможно по-скоро френски език. Още тогава ми се виждаше крайно непрактична системата, по която се води в нашите гимназии изучаването на новите езици. Езикът не се учи в шест-седем години, а в няколко месеца, в карьер. И колкото научих аз за три-четири месеца, не бех научил нито половината му през няколко години. Отначало почнах с традиционния Телемах, после минах на Персийските писма на Монтескьо, после на Писма от мелницата ми от Доде, додето към Нова година вече свободен можех да чета Живота на Исуса от Ренан. При все туй в края на годината аз имах двойка по френски език, защото учителът ми Нестор Марков не можеше да ме търпи: щом влезеше в клас аз почвах изкуствено да кихам и той ме изгонваше. Аз тъкмо и това чаках: разхождах се из пепиниерата и пишех стихове. Цяла година този нервен старец не ме изпита ни еднъж и ми постави двойка.

По това време аз преживях и най-щастливия си ден като поет.

Една утрина учителът по литература Стоян Аргиров се зададе със сноп тетрадки под мишница — прегледани съчинения на тема „лятна вечер“. В класа настана дълбока тишина, почти задъханост, каквато изпитват млади поети пред лицето на челия първите им опити довереник.

¹ (. . . , че аз едвам удържах сълзите си. — т. V, ч. I, с. 16, р. 34) — (л. 21, р. 29 — л. 23, р. 3) — (През есента на 1892 г. аз написах. . . — т. V, ч. I, с. 17, р. 1).

Учителът, флегматичен русолик момък, лайпцигски възпитаник, почта да разгръща бавно една по една тетрадките, да извиква имената на младите автори и да им повръща нашарените с червено мастило съчинения, без да направи ни една бележка. Класът тутакси схвана, че не ще има нито преподаване, нито изпитване; обаче тоя път това не развали дисциплината. Почти всички хлапаци очакваха с нетърпение, кога тетрадките ще бъдат раздадени, за да узнаят, кой е написал най-добро съчинение. Интересът беше особено голям главно за това, че нам първи път бе зададена тема, за чието изпълнение ни се предоставяше пълна свобода. Помня, че учителът ни беше направил предварително тази бележка: всякой да се ползува от туй, което е преживял, което му е направило по-дълбоко впечатление.

Всички си получиха тетрадките. В ръцете на учителя оставаше само една, която той по видимо не бързаше да повърне. Няколко мига, през които той я разгърна и бавно разгледа, ми се сториха цяла вечност. Аз се залушавах от вълнение и додето очаквах учителът да заговори, не еднаж се разкаех, че съм имал дързостта да развия темата в стихове. Чинише ми се, че тоя сух филолог не ме гледа с добро око, че той ще ми се надсмее и класът ще ме дигне на гавра, като ми прикачи прозвище „поетът“, от което до живот да не мога да се отърва. Сърцето ми биеше тъй силно, че аз чувствавах ударите му в гърлото си.

Най-после учителът дигна глава от тетрадката и каза:

— Темата е развита най-добре от Христов Кирил. Ще ви я прочета.

Цял зачервен, аз бях се навел на стола си и драстех машинално с мовив по книгите си. Изпитвах някакъв страх да издигна очи да погледна съчениците си, като че се чувствах за нещо виновен пред тях. От лява страна ме мушкаше радостен моя приятел и съгражданин М. Морфов, а от дясно А. Протич — винаги прекалено самонадеян и смел — ми викаше сърдито:

— Изправи се бе, какво си се свил такъв!

До тая минута, ако в класа се забелязваше очудване, то беше само за това, че темата е развита добре от ученик, който не беше май в реда на най-първите и който понякога получаваше и двойки. Обаче преди да почне да чете, учителът направи една бележка, която съвсем смая съчениците ми.

— Христов е описал лятна вечер в стихове, и то в хубави стихове.

— А-а — чу се от много страни.

Аз не знаех, де да се дена. Искаше ми се да избягам, но се чувствах тъй подкосен, че не бих могъл нито да се изправа.

Учителът зачете. В класа настана такава тишина, че сякаш всички чуваха усилените удари на мосто сърце.

Описваше се в къс хорей лятна вечер на Дунава. Великаиската река леко кърши водите си и чупи сенките от мачтите на кораби. Далеч отвъд е ширнала като море в теменужен полумрак равна Ромъния. По наполените крайбрежни улици на града гъмжи народ. Евреин затваря дюгения си и тръгва замислен, сякаш пресмятащ печалбите си, без да обръща внимание на красотите около си.

Изведиъж в класа избухна смях. Българската подозрителност бе схванала последния пасаж насочен към няколкото еврейчета в класа. Всички погледи бяха обърнати към тях, особено към едното, самолюбиво и жлъчно момче, което седеше на първия чин.

Учителът дочете стихотворението, направи ми бележка да пиша въ и съ вместо в, и с., а за удвояване във и със, и излезе от класа. Веднага след него аз се изгубих по противоположната страна на дългия коридор.

Следващия час имахме математика, та когато си влязох, след звънеца за прибиране, всички ученици бяха по местата си с наведени над новия урок глави. Само едно еврейче, особено силно по математика, безгрижно и самоуверено подсвиркваше с уста и повидимому ме очакваше. Щом ме зърна, то скочи от местото си и като се мъчеше да предаде на движения и глас по възможност най-голяма насмешливост и извителност, завика:

— О, поете, поете!

Но в това време влезе учителят по математика, един намръщен човек, от когото всички се боеха. А след тоя час, който беше последен преди обед, аз си грабнах книгите и избягах преди всички, без да разменя и с най-близките си нито две думи по това, което ме вълнуваше.

До него ден никой от моите другари не знаеше, че аз пиша стихове. Новото положение, в което им се явявах, изискваше, за да ме запази от закачки, спокойно високомерие, с което тъй лесно съвладяват вулгарните натура. Аз се почувствах объркан до безпомощност, и все пак тоя ден бях тъй честит,

както никога по-после — дори когато издадох първата си сбирка песни и още хлапак бидох поставен наред с Пенча Славейков.

Обаче кога е било радостта да се яви на човека в чист вид, без примеси с тровила? Него ден аз изпитах за пръв път онази обίδα, чистото повтаряне в последствие е извиквало у мене най-големо негодувание: обίδα като поет и едновременно като българин.

Връщам се в училището за следобедните уроци. Не влязъл още в двора, от един отворен прозорец на нашата класна стая до мене стигнаха думите:

— Ей, поетът иде! Поетът иде!

Аз дигнах очи и видях на прозореца еврейчето. Щом забеляза, че съм го чул, то с още по-голяма смелост завика над пълния с ученици двор, по който минавах:

— О, г-н поете! Стига се надува бе, г-н поете!

Пламнал от гняв и стеснение, аз се качих в класната стая и се отправих към местото си, като с последни усилия се въздържах да не се нахвърля върху глупавото и зло еврейче. Седнах си и се присторих, че имам работа. Обаче ерусалимският дворянин се навърте около ми и не преставаше да бърби:

— Здрасти, бе поете! Много пък се възгорде изведнъж. Ий, тебе думам, бе български поете! Едно здрасти. . .

Изразът „български поете“ ме жегна. Момчето беше немски евреи, син на шивач. То очевидно се поставяше неизмеримо над всичко българско, подобно на последния негодник чужденец. Тонът, с който беше произнесена думата „български“, като че искаше да каже: „Голямо чудо, че си бил български поет! Та какво свестно нещо има в България? И кой ти бръсне българската поезия?“

— Чакай да те здрависам аз тебе, келев чифутин? — извиках и се втурнах между чиновете.

Еврейчето не се поколеба ни секунда да обърне гръб и да хукне на вми. Обаче аз го застигнах тъкмо на вратата и стоварих юмука си в главата му и крака си в задницата му. В класът гърмеше дружен смях.

Той се върна чак когато влезе учителят на преподаване.

Разбира се, от тоя миг аз се отървах от задявания.

Моята слава на поет тутакси се пръсна по всички класове и мене почнаха да ме търсят в междучасията познати и непознати ученици от последния клас на гимназията. Аз бидох поканен за член в един кръжок, в който влизаха само ученици, що тази година завършват гимназия, и студенти. Аз се озовах изведнъж в положението на най-авторитетен ученик между съкласниците си. Това положение не ми позволяваше да се явявам неподготвен в клас. А когато се случваше да не си зная много добре урока, казвах го с такова достойнство, щото всеки да чувствава, че това съвсем не е свърх силите ми и не е много важно за мене.

Литературният кръжок, в който попаднах, се състоеше от тия кандидати за велики хора: Драгомир Герганов, студент по естествени науки, Никола Милков, студент по математика, Славчо Паскалев, Ст. Чапрашиков, Любен Бачекиров, Юрдан Маринополски, Леон Барбар, П. Христов, Падарев — всички ученици от последния клас на гимназията. С двама от тия, което в същност бяха душата на кръжока, аз се познавах още от Търново: именно Драгомир Георгиев и Славчо Паскалев. Драгомир още като ученик в Търновската гимназия минаваше за необикновено начетен момък и с голям ораторски талант, а Славчо Паскалев всички смятаха за велик бъдещ писател. В библиотеката на Търновската гимназия сочеха със страхопочитание критическите бележки, които той бе правил по празните полета на съчиненията на Белински, Писарева, Добролюбова и пр. В София той още като ученик бе публикувал в списанието „Ден“ на Янко Сакъзов художествената приказка „Съня на дъба“, която Татар-Пазарджишкото литературно списание „Лъча“, уреждано от Конст. Величков, Велчо Велчев, Рачо Косев и др., отбелеза едва ли не като цяло литературно събитие и като откриване нова ера в българската проза. По същото време той публикува и в сп. „Мисъл“ една хубава приказка, „Крем и Роза“. Никой не се съмняваше, че след няколко години името му ще бъде известно на целия народ, а може би и зад пределите на България. Трети по значение в кръжока бе Никола Милков, едно дребно момченце, което заекваше чудно мило. Милков пишеше по-хубави, по-обработени стихове от мене. Той бе печатал вече тук-там в социалистическите издания под псевдонима Въйвъзов. Останалите членове на кръжока бяха незначителни момчета. Леон Барбар превеждаше стихове от Хайне и свиреше хубаво на цигулка. Юрдан Маринополски се мъчеше да под-

ражава на Славчо Паскалева, когото обожаваше; обаче бе една объркана мътна глава, която нищо не обещавахе. Любен Бачекиров, син на стария поет Баче Киро Петрович, със своята крайна наивност и добродушие служеше за изострюване остроумието на другарите си, особено на Славчо Паскалев. Той наскоро по това време полуде и се помина в Александровската болница. П. Христов и Падарев с нищо не мога да си спомня. Интересна бе ролята, която в тоя кръжок играеше Ст. Чапрашиков — тоя бъдещ частен секретар на Цар Фердинанда. Той не четеше никога никакъв реферат, нито пък участвуваше в разискванията. Той беше доброволен секретар, адютант и в известен смисъл опекун на Славчо Паскалев. Един вид Ле Брет в „Сирано де Бержерак“. Напише ли нещо Славчо, Чапрашиков ще го препише красиво, ще му го даде да го прегледа и ако намери за нужно да го поправи, после пак ще го препише и ще отиде сам да види в коя редакция да го даде. Той бе просто роден за секретар. Ако се случеше да не е готов оня, който трябва да чете реферат, Чапрашиков ще се разтича и ще намери кой да го замести. Окажеше ли се, че не можем да се съберем в къщата, дето сме определили, пак Чапрашиков ще нареди да се съберем вместо там, другаде. Нуждата от него ние изведнъж почувствувахме, когато той по едно време си строши ръката и трябваше да прекара дълго време в Александровската болница.

• • •

Още от началото на VI клас гимназиалният режим бе почнал да ми става непоносим. Мене ми се струваше някак неестествено, почти унизително да бъда ученик. Учителите ми — с изключение на един-двама бяха свършени посредствени хора, някои дори същински негодници. Учител по литература отначало ми беше Юрдан Трифонов, а после проявилният се с една-две богомилски легенди и с едно-две стихотворения, печатани и едните и другите в сп. „Мисъл“, Никола Висковски. Първият бе празен дърдорко, а вторият — болен човек със сбъркан говор и един вид, който гнетеше. Най-значителната фигура по това време между моите учители беше Стоян Михайловски, който бе изгонен за буйство спрямо директора си от Русенската гимназия и тутакси назначен в Софийската за учител по френски език.

Преди да се яви в класа новият учител по френски език, за него се разправяха най-чудновати истории между учениците. Той, известен вече на всица ни като поет, ни се представяваше за човек своеобразен и опърничав, който безцеремонно плеска шамари дори на шестокласниците. Тия разкази даваха случай на по-буйните да се перят предварително и да излагат цели планове, как ще се разправят с такъв учител, ако се отнесе зле с някого от тях. Но най-много нас ни занимаваше епизода, който бе станал причина да уволнят Михайловски от Русенската гимназия и да го назначат в Софийската, и който ни бе предаден от очевидец — ученик от седми клас, дошъл наскоро от Русе.

Работата се състояла в туй. Михайловски винаги закъснявал за уроците си, влизал на половината час. Освен туй той се държал високомерно към своите колеги, които от своя страна дирели постоянно да му напакостват. Тяхното пакостничество се обърнало в система, когато и недоволният директор, третиран еднакво високомерно от спрехавия поет, се присъединил към другите учители и взема водителството. Директорът, който не могъл да застави поета нито да влиза редовно в клас, нито да присъствува на учителските съвети, взема такова решение: шом закъснее Михайловски пет минути след последния звънец, да проважда някой друг свободен учител да му заеме часа. На Михайловски обажда някой приятел, какво му се крои. На другия ден поетът, вместо да отиде на време в клас, отива чак в края на часа. Шом влиза в стаята, без да обръща внимание на смръзналия се на катедрата учител, казва по обикновение на един от учениците да разтвори прозорците. През туй време той се разхожда из стаята и пухти, без още да поглежда учителя, който не може да дойде на себе си. След като прозорците са разтворили, Михайловски откача палтото и шапката на учителя, хвърля му ги на масата и казва:

— Хайде, мъна!

Повелителният тон на разлютения поет не търпи възражение, но нали туй става пред целия клас? Кой би се току-тъй подчинил?

Учителът се опитва да възрази нещо и от засъхналите му устни едвам се отделя:

— Ама аз... господин директорът...

— Вън! — изревава Михайловски побесиял.

Заместникът му изфирява моментално от катедрата. Класът е като примрел от вълнение и може да се смее на станалото чак на улицата.

Подир туй министерски пратеник отива в Русе да разследва работата и Михайловски уволняват, за да го назначат тутакси в Столична гимназия.

Такива работи знаехме ние за нашия нов учител, преди да го видим. И право да си кажа, те ни интересуваха може би повече, отколкото ония от поетическите му трудове, които случайно не бяхме чели и които дирехме по библиотеки и книжарници. И не за поетическите му работи, а за тия приказвахме ние в междучасието, което предшествуваше първия урок по френски, що щехме да имаме при новия учител-поет.

Но ето вратата се шумно отвори и пак се затвори с трясък, който накара всинца ни да рипнем сепнати, почти уплашени на крака. Към катедрата прекрачи със самоуверена чорбаджийска и някак развигнена походка един четиридесетинагодишен мъж, със зимно палто на гърба и шапка на главата.

Впечатлението на всинца ни беше почти зловещо. Поетът за нас още значеше ефирно същество; а Михайловски беше твърде плътен, твърде осезаем. Голямото глъсто и грижливо избърснато долно чене, французкият му бамптел, рошавите му мустаци, що закриваха почти цялата му уста, нависналите му също рошави вежди над презрително свитите му очи, дебелият му рунтаво палто — във всичко имаше нещо страшно, нещо не добро. Ние не мислехме вече, че имаме пред себе си един аполонов син, а един страшен човек, за когото изведнъж почувствувахме че трябва да са верни всички работи, що се разправят — и който ей сега е способен да ни набие всички подред.

Без да покаже с най-малък признак, че впечатлението, що ни направи, е нещо в реда на нещата, Михайловски плюсна няколко пъти с каталога по катедрата, за да я почисти от тибииширения прах, и посочи с дебел месец показалец на едно от първия стол.

— Разтворете прозорците!

След като всички прозорци бяха разтворени, без да съблича върхното си палто и без да ни запитва, какво, по какъв учебник и до къде сме учили, Михайловски почна да се разхожда и да ни диктува някакви правила по французкия синтаксис. Редакцията на тия правила ни поразиха още след няколко минути: тя беше изящна; няколкото примери, които подкрепяха всяко правило, бяха блестящи сентенции. Ние пишехме под диктовката на странния учител и дори не забелявахме, че се вкоченихме от студа, що идеше през разтворените прозорци.

Най-накрая Михайловски погледна часовника си и престана да диктува. Той ни каза, че всичко, каквото диктува, трябва да го пишем, а в къщи да го препишваме начисто, та като дойде изпит, всякой издаден трябва да му показва чистата си тетрадка. В добавък той ни написа на черната дъска подробно заглавие на френската христоматия, която трябваше да си вземем за четене. При писането мене ме поразиха изумителната коректност, с която начърта всяка буква тоя буги, необуздан човек. Ако една буква само не излизаше напълно ясна и красива, Михайловски затриваше цялата дума, или наслюмуваше големия си меснат показалец по няколко пъти, избърсваше я и грижливо я нарисуваше отново.

След като ни запоява за идущата неделя всички да имаме вече христоматия, той се обърна към едно боязливо момче от първия стол и му изсумте с набърчен нос:

— Молитвицата.

Уплашеното момче събърка на двама молитвата от страх, а кога я зачете за трети път и пак я събърка, Михайловски се извърна към него и му рече:

— Ка-то те хва-на за баджака, ще те изхвърля на триста километра от прозореча навън.

И накара другито да прочете молитвата.

Струва да се забележи това, че нито еднаж той не ни пушаше да обядваме без молитва.

По-насетне, когато му понавикнахме, ние винаги с двама сдържан смях чакахме края на часа, за да го видим да посочи с тлъстия си дебел пръст към когото се случи и за изсумти: молитвата.

Като педагог Михайловски бе невъзможен. Той третираше хитрите и мързеливи хлапаци като съзнателни студенти и когато не беше сърдит, говореше на вий много вежливо — нещо невиджано дотогава. Не изпитваше никога освен в края на срока, когато вадеше по десетина ученика наведнъж и им задаваше не повече от два-три въпроса. Редко през време на преподаване ще запита некога нещо от място. От място питаше и когато е дал стихотворение за на изуст. При един такъв случай още в самото начало аз му казах по такъв начин *Soleil couchant* от Виктор Юго, че той ме запомни като нищо повече от отличен ученик. И от там нататък дори когато не му отговарях много добре в края на срока, пишеше ми най-горна бележка. За когото тоя човек добиваше мнение, че е тъп, глупав или с лоши навици, той биваше безпопаден, често чудовищно жесток. Той почти всеки час се подиграваше безжалостно с двамата най-тъпи ученика в класа: Атанас Балджиев и Никола Михайлов (последният виден художник днес, живеещ в Берлин). Единът пращаше да продава кибрит, а другият да вакува обувца. Но най-жестоко се отнесе Михайловски еднаж към Андрей Протич. Беше го накарал в края на часа (случило се бе, че при Михай-

ловски имахме все последен час) да чете „молитвицата“. Протич захваща, събрка и замълчава. На спрения върху му гневен поглед на Михайловски Протич отговаря с едно резко „Не я знам“. Михайловски изкряска побеснял:

— Излезте всички вни от чиновете!

Когато Протич остана сам прав на местото си, Михайловски се хвърли отгоре му и се посипа градушка от юмруци и шамари².

3.

В последния клас на гимназията най-значителният от моите учители бе д-р К. Кръстев, който ни преподаваше логика, етика и психология. Неговата академическа сухота импонираше и на ония, които имаха отвращение към тия учебни предмети. Аз познавах вече всичко, каквото бе писал дотогава д-р Кръстев и се помъчих още при първите му уроци да му обърна вниманието, без да посмея да му дам некоя тетрадка със стихове. Това постигнах главно при уроците по логика. Той искаше от учениците да нагодяват свои примери по дадените в учебника и туй почти за всички бе много трудно. Тъкмо затова аз гледах да стъкмявам особено блестящи примери, които харесваха на Кръстева и на класа. Още при първия случай за мене бе ясно, че Кръстев е приятно изненадан и, въпреки своята външна сухост, открито оуден. Тъкмо по това време, преди още Кръстев добре да ме познае и да ми запомни името, помина се съученикът ми Никола Ножаров, шегибиецът на класа. Когато сутринта отивам на училище, заварвам другарите си тъжни, потресени. С влизането ми в класа те ми съобщават печалната новина и решението на всички, да напиша надгробно слово за любимия съученик. Аз отивам да се разходя из Борисовата градина и да скицирам онова, което ми се искаше. Тоя ден имахме при Кръстева, който като узнава при отбелязване на отсъстващите, че се е поминал един, и като не ме вижда в клас, сепва се и запитва на кое място е стоял покойникът. По-после, когато се спрятелихме, той ми разказа, че е изпитал един миг на голяма скръб, предполагайки, че поминалият се ученик съм аз — неговият най-голям любимец, у когото той още от самото начало отгатнал сътрудник в близкото бъдеще на сп. „Мисъл“, обаче не в литературния, а по-скоро в научния или критическия отдел. Изненадата му бе още по-голема и от тая пред оригиналните примери по етика, когато му дадох пръв път десетина свои стихотворения за списанието му. Това бе наскоро преди да напусна гимназията от средата на последния клас. Отидох у Кръстева заедно с Никола Милков, който също носеше няколко стихотворения за „Мисъл“. Не е нужно да разказвам с какво вълнение прекрчихме прага на кабинета на редактора на най-доброто наше литературно списание. Кръстев поднесе приятелски ръка и ме покани да седна на една кушетка между купове книги, а Милкова на един стол. Казахме защо сме дошли и заведихме стихотворенията си. Кръстев ги сложи на масата си с обещания после да ги прегледа, но след малко ги взе, отгърна моите и спря тук там очи. Аз го следех и бе ми ясно, че му харесва онова, което прочете, че е изненадан много повече от примерите ми по логика, но очевидно, за да не накара младия автор да помисли много за себе си, помъчи се да скрие вълнението си. Това пръв път го орони в очите ми. Ако бе наистина проникателен човек, той можеше да познае, че аз вече имам ясно представление за това, което мога — иначе не би имало нищо, което да му харесва. Втори път Кръстев не ми се понарави при въпроса, кой автор най-много обичам. Това ми се виде неуместно, каквото да се запита: кое стихотворение на един голям писател отличен поет е най-хубавото? Кой нормален човек не би се затруднил, щом трябва да даде един нелекомислен отговор? Споменах му Байрон, Гьоте, Лермонтова и още неколкоцина с ония свои произведения, които най-много са ме увличали. Понеже Милков заекваше особено много пред току-що запознат човек, за да не го измъчва недостатъкът му, Кръстев говори през всичкото време с мене. Впрочем нашето посещение не трая повече от петнайсет, най-много двацет минути. Въпреки много вежливи прием Кръстев не хареса ни мене, ни на Милкова с оная своя въздержаност и сухост, която тъй силно действа в клас на учениците. Даже Милков забеляза ядосано:

— С-с-с-сух ч-ч-човек! яд м-м-ме е, ч-ч-д-д-дойдохме.

* * *

Няколко дни по-късно през една студена зимна вечер аз бях на гости у моя добър приятел, студента Недю Хохоров, една от големите надежди на нашите социалисти, угаснала за жалост твърде рано. Пиййки

² (. . . което бях писал в най-ранни младини. — т. V, ч. I, с. 17, л. 19) — (л. 23, р. 25 — л. 39, р. 18) — (Аз не четех никому онова, което пишех. . . — т. V, ч. I, с. 17, р. 20.)

чай и приказвайки за това, че страшно ми е дотегнал гимназиалният режим, Хохоров ми каза, че научил, какво Военното министерство отпускало две стипендии по мореплаване в Триест. Аз скочих. След минута бех вече луд от радост. Трябвало непременно да получа едната от тия две стипендии. Големият ми вуйчо, тогава полковник, от неотколе бе преместен на служба във Военното министерство. Той трябваше да стори всичко възможно, за да замина. На другия ден вече аз не исках да отида на училище. Никакви увещания да свърша гимназия, не помогнаха. Вуйчо ми направи справка във Военното министерство и на обед ми каза, че нямало отпуснати никакви стипендии. Но аз вече се бех простил с гимназията и смърт ми бе да помисля, че може отново да се върна в нея. Човекът се видя в чудо, прави — струва и нареди така, че след месец-два наистина отпуснаха две стипендии по мореплаване и в началото на февруарий аз заминах за Триест.

Бързото научаване на италиански език, веселият живот в този град, морето, някои пътувания, които направих по него, завършиха моето досъздаване като поет. В Триест прекарах една година, през която четох писах и живях твърде много. През това време д-р Кръстев печата в „Мисъл“ оставените му на тръгване стихотворения, а от Триест му пратих и други, от които особено внимание обърнаха „Морските сонети“³.

4.

Една вечер по онова време, когато държах матуритетен изпит, получих покана от професор Шишманов, когото още не познавах лично, да отида у дома му на чай. Приеха ме сърдечно, опияниха ме с похвали за моите печатани дотогава стихотворения. На края Шишманов ми даде едно стихотворение на Жан Ришпен, с молба да го преведа. Превеждал го той сам, превеждал го професор Цонев и още няколко поети от „Български преглед“, но никой не успял да го предаде удовлетворително на български. Не се поддавал особено рефрентът. Това било един вид конкурсна работа между тях, обаче нищо не излизало от нея. Отивам у дома си, още същата вечер превеждам песента и на утрото му я изпращам. Получавам възторжени похвали като за некое велико произведение. Шишманов не знаеше, де да ме тури. Той ми разправяше, колко дълго се е мъчил професор Цонев да предаде на български тая песен, колко пъти и той сам се е опитвал да стори това: и не можеше да се начуди, как съм успял аз да я преведа тъй хубаво и то само за една вечер.

От тоя ден нататък аз станах най-желания гост на г-жа и г-н Шишманови, които обичаха да събират често в своя мъничък салон на улица „Аспарух“ български и чуждестранни „знаменитости“⁴.

5.

В ония времена между многото, които поискаха да ме видят, бе и Константин Величков, тогавашният министър на просвещението.

Аз бях видел Величкова в детството си. Случаят е интересен и струва да го разкажа. Бях в трето отделение. Казаха, че от Пловдив е дошъл министъра (директора) на просвещението и ще ходи по стайте. Имаше география, когато влезе в нашето отделение. Той дълго се взира в лицата на децата, разгледа ни всички, и се приближи до мене.

— Как ти казват, момченце?

Обадих му.

— Можеш ли ми каза, как се познава, де е изток, запад, север, юг?

Разказах му. Той ме поимлява по главата и си излезе.

Сега е чел първата ми сбирка, едвам излезла от печат, и поръчал на Илия С. Бобчев, мой добър познат да ме намери под камък и да ме заведе у дома му. Дърпах се някое време, но той не ме остави на мира. Един ден ме откъмна в ул. „Кракра“, дето тогава живееше Величков. Прие ни в един голям салон към улицата, пълен с тютюнев дим. Говорихме за италианската литература, за Леонарди, преводи от когото наскоро бях публикувал в сп. „Мисъл“, за моите „Морски сонети“. Пушейки и кашляйки постоянно, с увиснали мустаци на източен човек, Величков въпреки своята голяма любезност и

³ (. . . от сърцето до перото. — т. V, ч. I, с. 19, р. 21—22) — (л. 41, р. 29 — л. 45, р. 30) — (Средницата на февруари. — т. V, ч. I, с. 25, р. 4.)

⁴ (. . . само ако съм всецяло предад нему и само нему. — т. V, ч. I, с. 42, р. 29—30) — (л. 65, р. 21 — л. 66, р. 18) — (Първ път видях Алека през 1894 година. . . — т. IV, с. 47, р. 1.)

възторженост, не ми направи добро впечатление. Виде ми се лек и много записан човек. Аз пръв път, като равен с равен, беседвах с министър и стори ми се, че един такъв важен човек не трябва да бъде тъй повърхностен. Уви, по-късно вече свихнах. И сега трябва да призная, че Константин Величков е бил цвete в сравнение с поветото от министрите, които съм срещал в живота си, додето да се затвърди у мен убеждението, че светът винаги се е управлявал най-вече от повърхностни, посредствени и дори ограничени хораща.

През тая моя среща с Велиčkova той на няколко пъти ми каза, че съм имал поразителна прилика с с Габриеле д'Анунцио, когото той лично познавал. По-късно, колчем се срещнех с Велиčkova, винаги ще ми каже това — и то по такъв начин, че аз ясно виждах, какво той не си спомня, че го е казал вече не еднаж. Тоя човек имаше поразително слаба памет — и това личеше в един разговор от десетина минути.

В края на 1896 година заминавам за Брюксел, дето беше моя вуйчо Киров, пратен на специализация като професор от Софийският университет. Аз се настаних на отделна квартира, записах се в Новия университет по право и заживях един хубав студентски живот, който, ако е здраве, ще дам някога в пълен със свежест роман. Обаче не ми било писано в тая година да се спра по-дълго време на едно място. В кафенето, дето се събирахме български студенти и дето аз ходех твърде рядко, един ден нахоках невъздържано един глупец, който пръскаше там бащините си пари само за да позори българското име, да вреди на нещастната ни страна. Обиденият ми обяви дуел: аз го приех. Оговорена е срещата да стане на Холандска територия, понеже в Белгия дуелът е тежко наказуем. Добре. Обаче юнакът съобщава работата на полицията и вместо към Холандската граница мене ме отправят към България. Така напуснах аз Брюксел, едвам четири месеца след като бях видел хубостите му. Върнах се в България в началото на 1897 година, обаче тоя път съвсем не ме свърте в отечеството ми⁶.

5-а

Аз не видях повече Алека. Когато в Неапол получих известие за неговата смърт, той бе тъй пред очите ми, щото аз дълго време не можех да си го представя мъртва. Когато по-късно видех запазеното Алеково сърце, мене се струваше, че това е твърде несполучливо скроена шега, която аз изведнъж съм отглатнал. Същото чувство изпитвах и над гроба: аз вярвах, че тука лежи именно Алеко, но жиния спомен за него още не можех да съединя със състоянието смърт, в което даже себе си по-лесно мога да представя. Ще отбележа нещо по-странно: като минавам край къщата, дето напоследък живееше Алеко, аз изпитвам едно лудо желание да хукна да видя, дали не се крие той там от хората. А когато отминя, мене се струва, че ей сега ще изчука някой на прозореца — и аз се обръщам назад^{5-а}.

6.

Когато се върнах в България, мене две седмици не ми се излизаше от къщи навън. Беше ми непоносим видът на софийските улици и израза на българските лица, от които вее толкова глупост и такава робска порочност. Впрочем при всяко завръщане в България аз съм прекарвал дни на страшно отчаяние от българина и варварската българска действителност.

Първият човек, с който сега се запознах, щом се реших да напусна стаята си, беше Иван Вазов. Аз трябваше да си подирия някоя работа, за да мога да съществувам, а старият поет по него време бе министър на просвещението, към когото именно бе най-уместно да се обърна.

Иван Вазов аз познавах на вид много от по-рано. Когато живеех при Кирова, още като ученик в V клас на гимназията, Вазов беше наш съсед: ние заемахме долния етаж на къщата на книжаря Касъров, в ул. Солун, а Вазов горния етаж на съседната къща, до самата протестанска черква. Негова балкон гледаше в нашия двор, и аз често виждах поета до късно нощем да стои там тих и безмълвен.

⁵. (. . . и изобицо за веселия Алеков живот. — т. IV, с. 61, р. 2) — (л. 80, р. 11 — л. 82, р. 22) — (В началото на 97 г., месец-два преди смъртта на Алека. . . — т. IV, с. 61, р. 3—4.)

⁶.а (. . . съвсем не забелязах втората мисъл. — т. IV, с. 66, р. 10) — (л. 87, р. 5 — л. 87, р. 22) — (Аз замиснах за Неапол само с 400 лева в джоба. . . — т. V, ч. I, с. 50, р. 22.)

Тъкмо по това време той бе имал може би най-голямата тревога в живота си: скъсване връзките със своята жена. Може би тъкмо затова той прекарваше дълги часове нощем на балкона, дирейки успокоение в безмълвието и мрачините.

Аз отидох в Министерството, което тогава се помещаваше в зданието на юго-западния ъгъл на улиците Раковски и Славянска, дадох си картичката и бидох тутакси приет от Вазова, макар чакалния да бе претърпана от по-рано дошли посетители. Старият поет ме посрещна до вратата и ме покани да седна на едно канапе. Казах му тутакси, че ида за работа.

— Жъ Ви намера. Лесно — отговори той и почна да ме разпитва, как съм прекарал в Италия, какво съм писал там, какви нови важни явления има в италианския книжовен живот. Каза ми, че е чел току-що публикуваните в сп. „Мисъл“ няколко мои стихотворения из новата ми готова за печат сбирка „Трепети“, от които особено много му харесал „Скитник“. Спрямо д-р Кръстев, с когото той вече беше в много лоши отношения, се въздържа да се озове зле; все пак по едно време не се стърпе да ми каже, жълчно усмихнат:

— Котка ли Ви д-р Джан-Джан, котка ли Ви? Той трябва много да Ви се радва.

Аз не отговорих нищо и той промени разговора. След малко станах да си вървя, но Вазов ме задържа и разговорът ни продължи. Още може би след половин час погледнах часовника си и му казах, че вече минава единадесет, а във чакат много посетители.

— Това най-много ме измъчва, — каза той. — Какво мога да сторя за повечето от тях? Нищо. Трябва само да им давам обещания, които не мога да изпълня. Стойте да ме отървете.

И продължихме да говорим за литература. Когато часът удари 12, министърът позвъни и каза на разсилия да съобща на посетителите, че ще приема след обед. Удари няколко минути, когато предполагаше, че те са си разотиили, излязохме наедно. Обаче голяма част от посетителите още стояха и макар че никой не се реши да приближи министъра, обаче всички ни изгледаха мрачно и с яд, особено мене, предполагайки, че аз съм останал при Вазов тъй дълго.

Придружих го до къщата му насреща и при сбогуване той ми каза, че още следобед ще ме назначи учител. Действително надвечер разсилен от министерството сполучил да узнае де живее и ми донесе писмо, с което поетът министър ме назначаваше учител в Казанлъшкото педагогическо училище. Схващайки, че неговата любезност е едно, а скритите му чувства към мене като към приятел на най-непримиримия негов литературен враг друго, това назначение ме възмути и аз написях на министъра едно студено писмо, в което му благодарих за назначението и в същото време се отказвам от него. От кумова срама той ме назначаваше учител в Софийската мъжка гимназия с 1800 лева заплата, обаче командирова ме на занятие не в Народната библиотека, а в Статистическото бюро. В това последно обстоятелство аз видех втори документ на неприязън, затеко съм близък приятел на д-р Кръстев. Приех назначението, но повече от два-три месеца не можах да одържа режима, на който бях подвъргнат от началника на Статистическото бюро, Тодор Иванчев, един тъп и злобен бюрократ, когото не успех да угоди даже когато работех повече от най-добрите му чиновници, защото, очевидно той сметаше че „страда дисциплината“, щом някакъв дребен чиновник в учреждението е по-виден човек от него, началника. На 3. II. 908 год. аз подавам просба до Вазова, да бъде прикомандиран било към Народната библиотека, било към театралния комитет; а ако няма тая възможност, да ми приеме оставката. Той избра последното.

През това време една любовна история с женена жена застрашаваше окончателно да ми обърка живота, дори да ме съвсем ненадейно унищожи. Мъжът, който бе доловил връзките ми с жена му, поиска да ме предизвика, за да не мога да престъпявам прага на къщата му. Със съгласието на жената, аз му написвам едно дълго писмо, в което признавам, че от няколко месеца тя ми принадлежи и че ако той не се примири с това, ще остави и него, и децата си и ще дойде с мене. И същия ден в 10 часа вечерта отивам у дома му, без да искам да знам, че той може да ме посрещне на пътния праг с револвер в ръката и никакъв закон да не го осъди нито на ден затвор. За щастие, указа се, че съпругът се страшно много бои от обществен скандал. Той ме посрещна с думите:

— Като е било такава работата, защо не си казал двреме, бе брате? Хора сме, разбираме от тия увлечения. Защо да се криете? И т. н.

Прием кафе след кафе, пушим и приказваме до късно след полунощ. И почна един ужасен живот, който за няколко месеца разкъса и моите нерви, и нервите на тоя кротък и добър човек. Един ден аз го чух да рече с глас — човек, който може би от дете не бе плакал. Изпитах нуждата да доверя на някой близък страшното положение, в което се бях озовал. Отичвам като луд у д-р Кръстев и му разказвам всичко. Той скочи и заключи вратата на кабинета си. След това дълго, дълго говорихме и той ме убеди,

че трябва тутакси да замина зад граница. Но де пари? Реши да направи заем от Народната Банка за себе си и за мене и за заминаем двамата. Додето бъдат извършени всички формалности, той ме изпрати да отида на гости на Ст. Гидиков, редактора на сп. „Живот“ в Сливен, комуто писва да гледа по-дълго да ме задържи. Обаче на третия или четвъртия ден аз отново тръгам за София. Гидиков телеграфирва на Кръстева, че съм заминал; Кръстев телеграфирва на д-р Й. Фаленхехт, по това време учител в Т.-Пазарджик, да ме свали от трена и да ме задържи няколко дни. Фаленхехт наистина успява да ме придума да слеза в Пазарджик, но само за една нощ. В София ме посрещна Кръстев, заведе ме у дома си и ме арестува за няколко дена, додето се приготвим за път. Мене изпрати в Прага, а сам замина за Париж. Прашайки ми през няколко дни по 20—30, най-много по 50 лева, за да не мога да се върна в България, той ми пишеше почти всеки ден, дирейки да улесни тежката криза, която прекарах. Аз няма никога да забравя тия хубави приятелски чувства на д-р Кръстева в това тежко за мене време — време на най-лудо увлечение, каквото някога съм преживял. Когато той вид, че няма да се свъртя и в Прага, настоя да отида за няколко дена при Пенча Славейков в Лайпциг, комуто разкрива състоянието ми. Пенчо не ме пусна да се върна в Прага и ми намери стая в съседство. През два, два и половина месеца той не ме остави нито един ден сам. Ние се разхождахме двама в околностите на Лайпциг или четехме заедно. Времето и веселия нрав на Пенча, както и нуждата на младия човек от все по-нови и по-нови лудории помогна и аз се върнах през лятото в България напълно излекуван⁶.

7.

Поискан от министър Вазов втори път, с прошение от 7. IX. 1898 година, да бъда назначен учител и командирован в Народната библиотека. Той поставя тая резолюция: „Да се съобщи още сега, че има в библиотеката (Народната) вакантно място за писар със заплата 100 лева. Ако е съгласен да му се даде. В.“

Бе ясно, че Вазов все повече се дразни, заедто оставам приятел на д-р Кръстев и сътрудник на списанието „Мисъл“. Преди няколко месеца той ме назначи учител с 1800 лева. След една нова среща с него очевидно той се е засрамил от злобата си и ме назначава пак учител — обаче с 1500 лева заплата — и ме командирова най-после в Народната библиотека в София. Обаче след няколко месеца, през март 99 година директорът на мъжката гимназия, Кутинчев — един безпредельно глупав старец — поиска уволнението му, и мене ме изгонват. Прекарах месеци на отчаяна немотия, работейки в сп. „Мода и домакинство“ модни прегледи, превеждайки трактати за възпитанието на младите момичета, за кърменето, как се водят легна и пр. и пр. Към лятото отново сполучих да издействувам да бъда назначен на служба. Прашат ме пак при Тодор Иванчов в Статистиката. Отново непоносими мъки и терзания. Тоя човек не ме остави ден на спокойствие. Наскоро, същото лято, редакцията на сп. „Българско Отечество“ ми възложи да направя пътуване из Северна България и да опиша Дунавската равнина. Подавам заявление за един месец отпуск и питам Тодор Иванчев, мога ли тутакси да замина. Отговаря ми, понеж „Българско Отечество“ е държавно издание, редакцията му държавно учреждение, той не може да не ми разреши отпуск; и позволи ми устно да замина тутакси, а отпускът ще се оформи после. На това основание аз заминавам преспокойно за Враца, Рахово, Свищов и пр., да правя своите проучвания. Когато след месец се връщам и се явявам в Статистиката, узнавам, че подлецът ме уволнил още в деня на моето заминаване, защото не съм чакал всичките формалности по разрешаване отпуска⁷.

8.

Глуха меланхолия от минута на минута все повече се сбираше в душата ми. Бабицката млъкна. Аз продължих да гледам равнината и да се мъча да надзърна в затворената книга на миналото. Мъчех се да улова как е започнала да зрее първата творческа мисъл в широката душа на Алека. Кой са първите възвишени мечти на детето, навени от тоя царствен и тъжен вид. Какви мисли са се меркали в русата детска глава, подпряна на ръка до същите тия железни перила, когато синкавото хладно сияние на

⁶. (. . . е нова струна на лирата. — т. V, ч. I, с. 52, р. 10—11) — (л. 89, р. 22 — л. 94, р. 29) — (Конфликтът с д-р Н. Петков. . . — т. V, ч. I, с. 45, р. 4.)

⁷. (. . . много е за този човек дори плесница. — т. V, ч. I, с. 50, р. 21) — (л. 101, р. 12 — л. 102, р. 27) — (Туй лято в една разходка из Северна България. . . — т. IV, с. 67, р. 10.)

месеца огрее безпределната равнина дори до мъгливия ѝ хоризонт⁸. Не — той широк хоризонт ли е зародил у Алека любовта към оня мир, който е далеко, далеко зад него, страстта към странствуване? Тъкмо така първата моя мисъл за пътуване по широкия свят е родена пред вида на неизгледното Старо-Загорско поле, в което аз още от дете се прехласвах от нашето високо училище и от Аязмото. И колкото повече мисля за такъв род ранни впечатления на детето, толкова повече се уверявам, че хора и народи, които живеят в прихлупени долини, в тесни хоризонти, не могат да не бъдат ограничени, нищожни; че великата мисъл, великото чувство и силният предприемчив характер зреят на морския бряг или сред безпределни степи.

— Да, непременно тоя широк кръгзор е създал Алека, — си мислех аз. — И той е дал сили на на сирака да преодолее тъгите, да напусне запустелия бащин дом, да бега в далечна чужбина и да се спаси от болестта, която е прояждала вече и неговите гърди⁹.

9.

След половин година юнашко гладуване новият министър на просвещението Вачев ме назначава учител в края на февруари 1900 год. във Варненската мъжка гимназия. Отивам да си заема службата. Оказва се, че зарад мене трябва да огорчат двама дългогодишни учители, като вземат от тех уроци по френски и български, за да натъкмят на мене. Тия двама учители беха тъй отчаяни, че искаха да отидат в София да подадат оставка. Аз едвам ги убедих да си стоят и да си гледат работата, понеже никога няма да приема зарад мене да им се нанасят такива обиди; и сам заминах обратно за София. В Министерството се страшно разсъдиха, че съм се върнал; обаче аз направих едно писмено изложение на работата и Вачев ме разбра. Той промени назначението ми за Шуменското педагогическо училище¹⁰.

10.

До 1901 година аз публикувах още две стихотворни сборки, „Вечерни сенки“ и „На кръстопът“, намирайки много трудно издател, въпреки успеха, който бех имал. В началото на 1901 година новият министър на просвещението Ив. Пеев — Плачков, който ме бе ревизирал преди да бъде министър и останал бе повече очарован от мене като учител, отколкото като писател, ме премести телеграфически в София. Малко месеци след това друг министър, Ив. Славейков, ме командирова в библиотеката на Висшето училище и за мене настана времето на най-плодотворна работа, макар моят шеф точно като началника на Статистиката да се дразнеше, че подчиненият му е по-виден човек от него и час по час да ме измъчваше.

Най-добрите ми приятели през това време бяха д-р Кръстев, Пенчо Славейков и Петьо Яворов. Обаче и с тримата аз имах чести конфликти, защото въобще не съм природа, която се примирява с чужди вкусове и чужди разбираня. Въпреки, това струва ми се, най-дълбоко ме обичаше и ценеше д-р Кръстев, додето в отношенията на Пенча и Яворова винаги имаше нещо, което свидетелствуваше, за една грижливо скривана неприязън и една нескривана ревност спрямо Кръстева. Най-чести конфликти аз имах с д-р Кръстев, на чийто схващания аз не правех и най-незначителна концесия. Когато той задраскваше по цели страници на П. Ю. Тодоров, когато час по час връщаше стихотворенията на Яворова, да ги поправа по два и три пъти, когато си позволяваше да променя по някоя дума и на Пенча Славейкова, аз не му допушах да бутне мене нито една запетая. За предложението му да махна три инициала като посещение на няколко мои стихотворения направих му такъв скандал, че той ми писа и дойде лично да се извинява. Може би аз съм единственият и последният от сътрудниците на „Мисъл“, който сполучи да подчини тоя своеволен човек. Той видимо се дразнеше, че не може нито за един миг да ми се качи на главата, обаче в същото време не желаше да ме изпусне като сътрудник, както бе изпуснал Вазова, Величкова, Антон Страшимиров и др. и малко по малко се свикна да понася моята упорита неподчинимост. Обаче дойде един случай, при който той непременно поиска да добие недмощие и който разру-

⁸ Цитираният текст в този абзац се намира публикуван в т. IV, с. 69, от р. 7 до р. 19. Цитираме текста по оригинала в дневника л. 104, тъй като в направената публикация е допусната груба редакция на авторовата мемоарна мисъл (б. м., И. Ц.).

⁹ (. . . дори до мъгливия ѝ хоризонт. — т. IV, с. 69, р. 19) — (л. 104, р. 32 — л. 105, р. 29) — Злочест „щастливец“! . . . — т. IV, с. 69, р. 22.)

¹⁰ (. . . бог да ти е на помощ. — т. IV, с. 70, р. 34) — (л. 106, р. 27 — л. 107, р. 13) — (Учебната година беше. . . — т. IV, с. 258, р. 1.)

ши до основи нашето приятелство. Нека предварително да кажа, че тъкмо в тоя случай Кръстев имаше пълно право, но само начинът, по който той искаше да ми се наложи, докара разрива.

Ето в шо се състоеше работата.

През лятото на 1898 година ние бехме прекарвали наедно един месец на Рилския манастир и един месец в с. Костенец, край чийто водопад още нямаше нито минералната баня, нито вили. Той бе там със семейството си, към което се беха присъединили две софийски кандидатки за женитба, богати момичета, дошли в Костенец с намерението да оплетат тъй високо ценения млад поет. Но той бе придружен от една своя приятелка, женена жена, която превъзхождаше в много отношения прелестите на госпожиците. Мъжът, държавен служител, идеше само неделя ден за няколко часа, което не бе тъй непозисимо. По едно време в курортното село попадна малко живо момиче с големи черни очи и с темперамент на артистка. Свършила лани гимназия и учителствувала една година, тя пръв път се радваше на абсолютна свобода сред планината. Запознанството ѝ с мене бе искра, която възпламени едно колосално количество експлозив в младата и потискана душа. Нейната свежест ме така опияни, че аз за два дена напуснах хотела на моята приятелка, губейки се от тъмно до тъмно из планината с новата гостенка на Костенец. Това не само доведе до разкъсване с приятелката ми, която ми писа едно отчаяно писмо на изищен френски език и напусна посред ноц курорта, но и въоръжи против мене двете софийски госпожици, гостенките на д-р Кръстев. Изскочи един голем скандал, който накара на другата вечер да бягаме от Костенец ние пък с госпожицата с големите черни очи. Пристигам сутринта на Софийската гара и без да ѝ позволя да се отбие в София, чакаме един час да се композира друг трен и я изпращам у дома ѝ в Кюстендил. Обаче двете софийски госпожици писали на свои познати в този град, преувеличавайки извънредно много малката авантюра на палавото момиче и компрометирайки го по един отвратителен начин. След няколко дена получавам телеграма от негов вуйчо: „Държа и ще искам сметка“. Взеха ме дяволите и отговарям: „Сметката Ви е готова; заповядайте да си я вземете“. Той не се обади повече. Обаче друг сродник на момата от София, един крайно мил човек, приятел на Алекса, ме подирва и ми представя положението ѝ в много лоши багри. Компрометирана от мълата; не ѝ дават учителско место; в къщи раздори. Уверявам го, че аз не съм в нищо виновен; че отношението ми към момата не са от такова естество, дето да ме задължават; че тя ми е приятна, но за любов, която да води до свързване и дума не може да става; че най-после и моята, и нейната бедност не могат да допуснат това. Говорихме дълго и най-после взехме това решение: момичето да дойде в София, да се сгодим, за да се запушат устата на клюкарите в родния му град, и после да скъсае всичко. Няма нужда след това аз да ѝ пиша нито едно писмо. Добре, така и стана. Годежът се извърши у нейния сродник, пръстените размениха г-жа д-р Кръстева и Пенчо Славейков. След няколко дена момичето пак се връща в Кюстендил, мълата става безпредметна, домашните са поне външно удовлетворени, а получава се и учителско место.

Беха се минали три години. Един ден през пролетта на 1901 година чета по нашите вестници извадки от чехката преса, от които научавам, че група учителки от Кюстендил направили с композитора чех К. Махан, учител по музика в Кюстендил, екскурзия в Чехия, че между всичките гостенки най-силно впечатление направила именно моята оставена годеница със своите хубави черни очи, със своя френски език, със своите рецитации и с националния си костюм, какъвто е единствена се сетила да вземе със себе си. Тези хубави отзиви ме поласкаха и аз ѝ изпратих екземпляр от току-що излязлата си стихосбирка „На кръстольт“. Получих възторжено писмо, на което не можех да не отговоря. И тъй неусетно почна теърва след три години една кореспонденция, която и от двете страни разпали огън, шо бе взет за любов. Когато казах това на д-р Кръстева, той се изплаши. Аз знаех неговото мнение и по-рано. Ако се реша някога да се обвържа с една жена, тя трябва да бъде с големо състояние, уравновесена натура. А тъкмо случаят не бе такъв. Кръстев имаше достатъчно впечатления от моята годеница, за да прещени правилно. Не можеше да има никакво съмнение и в това, че той се движи от най-добри чувства към мене, като посреща не само хладно, но и със страх моето решение. Обаче пътя, който избра, за да се противопостави активно, бе грешен и не можеше да не даде тъкмо обратен резултат. Пред мене той, след първия момент, се облада и се престори, че известието не му е направило особено впечатление; че работата е в реда на нещата. Но тутакси след туй поисква от Министерството на просвещението да го изпратят в Кюстендил като представител по произвеждане матуриретените изпити и предприема една опасна психологическа игра. Той се среща с момичето и в дълги разговори се опитва да го убеди, че ако ме обича и ако ме цени като поет, трябва да се откаже от мене, защото иначе ще ми обърка живота, ще затрудни, ще направи по-мъчен и без това мъчния мой път, може би дори ще ме унищожи. Изразени по хиляди начини тия основни мисли, в продължение на шест-седем години, изплашават момата и я принуждават да

даде клетва за работа, която не е в състояние да извърши: че не само няма повече ни еднъж да се срещне с мене, но и че не ще ми пише вече, не ще отговори ни на едно мое писмо. В това време Кръстев, когото бях задължил да се срещне с годеницата ми, бележи в едно свое писмо, че не е имал възможност още да стори това на спокойствие; че я видел само еднъж на улицата и е разменил няколко думи с нея и брата ѝ. Матуритентните изпити се привършват, Кръстев се връща в София, а през всичкото време, откак той бе заминал за Кюстендил, не получавам никакво известие от момичето. Много естествено е да подозря, че тука трябва да има някаква игра. И писам ѝ своите догадки. Получавам едно отчаено писмо, в което тя ми изповедва всичко и признава, че не може да одържи дадената на Кръстева дума. Нещо повече: тя ми праща едно писмо и две телеграма на Кръстева, с които той я уведомява за моето раздразнено състояние и ѝ напомня даденото обещание, апелирайки към нея, да бъде твърда. Побеснех от обида, че съм третиран като един изтупъленик, който не знае що върши, когато имам много повече основание да сметам, че съм несравнено по-уравновесена и хармонична натура от Кръстева, а че не аз от него, а той трябва да се поучи от мене. Телеграфирам на годеницата си тутакси да замине за София. Тя пристига и на пук на Кръстева аз назначавам след два дни сватба, като поканвам неприятния нему Антон Страшимиров да ме венчае. Моят приятел зелене, фуча, но се примиря. И дори дойде на сватбата, която стана съвсем в интимен кръг в Княжево. Когато излизаме от селската черквица и се опътваме на среща в клона на известния тогава софийски локал „Червен рак“, дето бе сервирана вечеря, Кръстев, жлъчен от това, че хубавият му приятелски план е тъй жалко пропаднал, прави саркастична бележка на младоженката:

— Е, доволна ли сте сега, че обвързахте Кирила? Па като отвори тя уста! И като го почна да го соди за това, дето е искал такива обещания, които не могат да се искат от един влюбен човек, още повече от едно момиче! Макар да бе напълно права, аз бях потресен от злобата, която лъхаше от това дете. Мислех, че я познавам много добре, а оказа се, че едвам сега тя ми се явяваше в своя същински вид. Двубоят между нея и Кръстева не престана през време на гошавката. Той едно, тя десет. Биде развалено настроението на всички. Тя не държеше много сметка нито за моето резко вмешателство. Изобично излизане от черквата аз видях пред себе си един съвършено друг човек, не она, който познавах по-рано. Бях така изпотровен и от оная злоба, с която и мене отговаряше, че след като се върнахме в София и гостите се разотидоха, Страшимирови трябваше до късно да останат при нас, за да не почна да си служи с юмурици. През цялата нощ аз не се докоснах до жена си, и на няколко пъти едвам се самообладях, да не я грабна и да я изхвърля от балкона на брачната стая. И никога не съм изпитвал такъво отчаяние, че съм си объркал живота, като съм се свързал с тая зла жена, както през нея нощ. Обаче в същото време аз изпитвах страшен яд и спрямо д-р Кръстев: защо той си послужи с околел път, защо откровенно не постави тоя голям въпрос на моя живот направо на мене, а има глупостта да отиде да иска непосилни обещания от едно тъй буйно момиче и да верва, че то е в състояние да одържи? Почна непоносим семеен живот. И макар, че и Кръстев, и Пенчо, и останалите от кръжока на сп. „Мисъл“ се отнасяха твърде внимателно към нас и ни посещаваха като близки хора, жена ми бе непримирима и диреше и най-неподходящи случаи да се заеде с Кръстева и дори с Пенча, който пъх съвсем за нищо не беше виновен пред нея. От този момент нататък във всяка книжка на „Мисъл“ тя откриваше редица предизвикателства на Кръстева спрямо мене. Никакви доводи от моя страна не помагаша. При една такава подозрителност аз, разбира се, не се решавах да споделя с нея ония огорчения и ония същински предизвикателства, които ми идеха от други страни. Уж имах край себе си един човек, който ме ценя и който фанатически ме обича, а не само не можех нищо от мъките си да споделя с него, но и трябваше всеки ден да се пазя, да не увеличавам терзанията ми с лишни подозрения и наостривания.

Тоя случай с женитбата ми е истинска причина за моето скъсване с „Мисъл“ и с Кръстева. Той бе съвършено прав, но, от една страна, не бе добър пътя, който избра, обиди ме, озлоби ме — задето не е разбрал, че е могъл да третира направо с мене; от друга страна, жена ми в къщи нямаше добра дума за него и в моменти, когато аз бивах най-разстроен и озлобен, вместо да се помъчи да ме успокои и омири, силеше са с всички средства да ме наостри спрямо Кръстева, комуто не можеше да прости, че се опитал да ме отнеме от нея.

Последен повод — но само повод — за скъсване с Кръстева бе една статия на Ст. Минчев в сп. „Общо дело“. Разглеждайки моята поезия, тоя, едва излекуван от социализма ограничен човечец, бе направил едно невъобразимо смешение на превъзходни степени — в положителен и отрицателен смисъл. Покрай признаване на най-големия качества, унищожаваше похвалите си. Кръстев ми даде да прочета

статията, казвайки ми, че макар да има някои големи недостатъци, тя не е лоша и той ще покани автора ѝ за сътрудник на „Мисъл“. Аз я прочетох пред него и му казах, че статията е ужасно глупава, но сочвайки му редица несъвместими противоположни твърдения. Той настоя, че е добра и препиранията ни бързо доби остър характер. Аз пъхнах книжката от „Общо дело“ пред него и си излязох без сбогом. Това беше нашата последна среща. Чаках го да направи, както винаги, постъпка за помирение; но тоя път очевидно той е чакал аз да го сторя. Това подозрение ме още повече дразнеше. А когато малко дни след това той писа в списанието си за статията на Ст. Минчев и я похвали, макар въздържано, аз му отправих няколко реда на една отворена карта, да ми заличи името от списъка на сътрудниците на „Мисъл“ и да публикува това върху кориците на списанието. Така се свърши¹¹.

НЕИЗВЕСТНА ВАПЦАРОВА КНИГА В МЕКСИКО

РУМЕН СТОЯНОВ

Когато през юли 1988 отидох със съпругата си в дома на живеещия в гр. Мексико колумбийски философ, естетик и университетски преподавател Хуан Мора, не очаквах, че там ще се натъкна на най-неочаквания факт от моите дългогодишни бродения по Вапцаровата диря из португалско- и испаноезичните страни. На тази прощална вечеря в моя чест бяха поканени гватемалецът Карлос Илескас и мексиканецът Хуан Банюелос, поети. Когато зададох дежурния си въпрос — дали знаят нещо, свързано с творчеството на българина, — последният отговори, че притежава три негови издания. На свой ред аз попитах кои са те. Аржентинското, кубинското и мексиканското, отвърна той. Последва размяна на мои запитвания и негови обяснения, защото в петгодишния ми престой там никой не бе и продумвал за местна книга на Вапцаров, продължих с разговори по телефона и накрая отидох на среща с Хуан Банюелос в известната столична книжарница „Ел Агора“, където на спокойствие записах това, което предавам по-долу, изчистено от моите въпроси, целящи да установят кога и как навлиза Вапцаров в Мексико, при какви обстоятелства се появява там книга, за чието съществуване — вече над три десетилетия — у нас дори не подозираме, какво въздействие упражнява то и т. н. На 9. VIII. 1988 Хуан Банюелос донесе кубинското и аржентинското Вапцарово издание и нали не можал да открие мексиканското из книгата си, ще предам разправеното от него в пълния му вид. Доброто познаване на живота и творчеството на Огняроинтелигента, логичната свързаност на данните, посочването на живи хора (неколцина лично аз познавам) без страх, че те биха опровергали нещо, изобилието на подробности не оставят съмнение за истинността на мексиканската Вапцарова сбирка, която не ми бе съдено да издира поради скорошното ми завръщане в България.

„Ние имаме стари книжари, които действително разбираха от книги, четяха много и ни предоставяха новости от Аржентина, не бяха търговци като сегашните. Аржентина беше голямото испаноезично издателско средоточие през петдесетте години. Оттам идваха книги на „Лосада“, „МС“, превзходни преводи от Борхес или от неговите сътрудници. Вапцаровата книга дойде тук заедно с други две — на Мигел Ернандес и не помня още коя. Говоря вероятно за 1955, имам тук едно датирано стихотворение. Живеех в град Мексико, но пътувах до Тукстла, прекарвах там ваканциите, учех тук. Тук купих изданието на Лаутаро, плащах с бонове като студент по право, философия и литература. Книжарницата беше

¹¹. (тоя чуден случай на колективно поумняване. — т. IV, с. 265, р. 27) — (л. 116, р. 13 — л. 125, р. 13) — (Дразнен систематически от довчерашия приятел. . . — т. V, ч. I, с. 52, р. 12)

Заб: споменът от последния десети откъс силно изменен е поместен на две части, вмъкнати в две от главите на мемоарния роман „Затрупана София“ — „Доктор Кръстев“ и „Балконът срещу черната джамия“. Но така, на части и видоизменени те не дават ясна представа за мотивите и повода за скъсане на Кирил Христов с редактора на сп. „Мисъл“ и от там и с другите членове на кръжока около списанието, от който акт се пораждат и всички по-сетнешни конфликти, които троят отношенията между нашите големи писатели в началото на века. Ето защо даваме този епизод — женитбата на Кирил Христов и скъсането със сп. „Мисъл“ — като един цял откъс така, както е бил написан най-напред от поета.